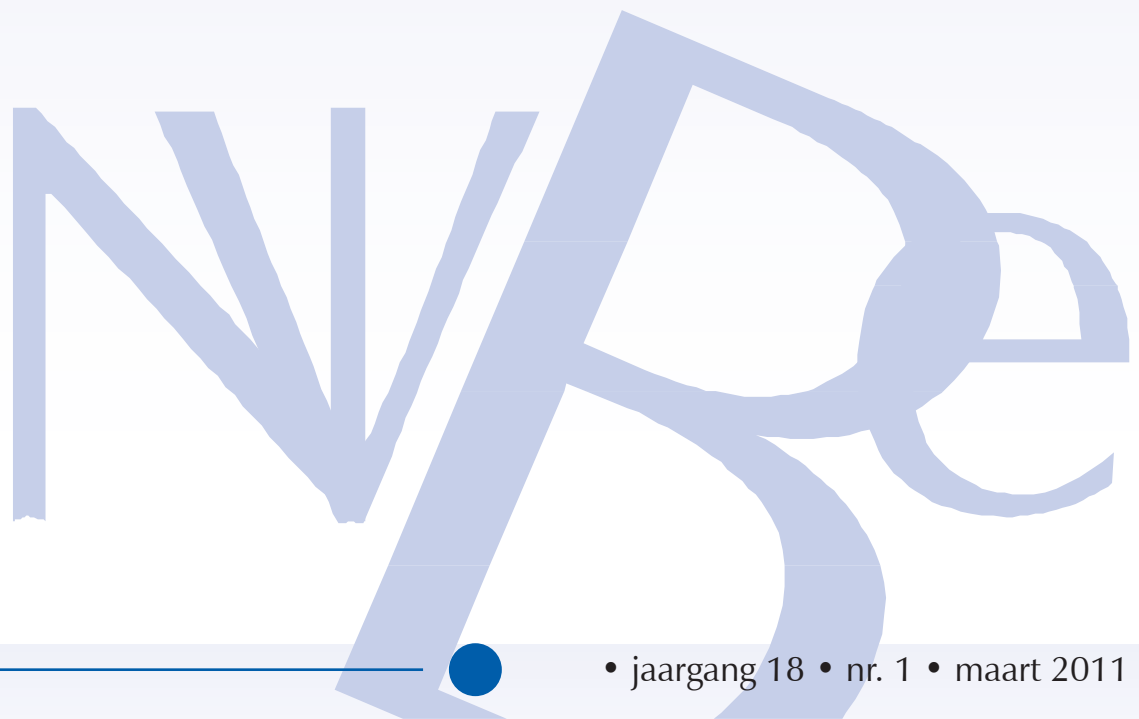

Thema: **staalkaart van de bio-ethiek**

- **Een staaltje ethiek**
Boukje van der Zee en Niels Nijsingh
- **Een struik met doortjes en weerhaken: interview met Egbert Schroten**
Heleen van Luijn
- **“We zijn allemaal wel erg liberaal”: interview met Govert den Hartogh**
André Krom en Niels Nijsingh
- **Ethiek is een vechtvak: interview met Heleen Dupuis**
Niels Nijsingh en Boukje van der Zee
- **Bios en Nuance: interview met Gerrit Manenschijn,**
Boukje van der Zee

Inhoudsopgave

Thema staalkaart van de bio-ethiek

Inleiding	2
<i>Boukje van der Zee en Niels Nijsingh</i>	
Een staaltje ethiek	2
<i>Boukje van der Zee en Niels Nijsingh</i>	
Een struik met doortjes en weerhaken: ethiek als gesprekspartner	6
Interview met Egbert Schrotten	
<i>Heleen van Luijn</i>	
“We zijn allemaal wel erg liberaal”	10
Interview met Govert den Hartogh, emeritus hoogleraar ethiek van de Universiteit van Amsterdam	
<i>André Krom en Niels Nijsingh</i>	
Ethiek is een vechtvak	12
Interview met Heleen Dupuis	
<i>Niels Nijsingh en Boukje van der Zee</i>	
Bios en Nuance	15
Interview met Gerrit Manenschijn,	
<i>Boukje van der Zee</i>	
Uit de Vereniging	
Verslag Ledenvergadering NVBe	18
29 maart: Onderwijsmiddag NVBE, Geven we goed onderwijs?	20
Van de redactie	
Oproep aan promovendi en promotoren in de bio-ethiek	20

Rectificatie

In de Inleiding van het vorige nummer is een storende fout geslopen. Er stond:

“Leget brengt overtuigend naar voren het onvermogen om dat de oorzaak van bijna-doodervaringen te bepalen niets afdoet aan de betekenis ervan voor mensen die zo’n ervaring hadden.”

Terwijl bedoeld was:

“Leget brengt overtuigend naar voren dat de oorzaak van iets niets te maken hoeft te hebben met de waarde of betekenis ervan en dat het onzinnig is om de waarde ergens van te relativeren omdat je het ook in zijn oorzakelijkheid zou kunnen bekijken.”

Thema staalkaart van de bio-ethiek

Inleiding

Recentelijk suggereerde één van onze nieuwe redactieleden dat de naam van de NVBe Nieuwsbrief wellicht de lading onvoldoende dekt en bovendien niet bepaald sprankelend is. In de discussie die ontstond, spraken we al gauw (zoals ethici gewend zijn te doen), over vragen van meer fundamentele aard. Wat is eigenlijk de reden om te kiezen voor de afbakening naar bio-ethiek, en wat betekent die afbakening voor de inhoudelijke interesses die we schijnbaar delen? Wie zijn wij en wat is onze doelgroep? Deze vragen raken aan de identiteit van dit blad en onze zelfdefiniëring als bio-ethici. Wat bieden we als 'Nieuwsbrief'?

Toevallig probeerden we op het zelfde moment deze discussie te vatten in een themanummer dat anders is dan de themanummers die jullie van ons gewend zijn. En het thema sluit wonderwel aan op bovenstaande onzekerheden.

Wie kunnen ons bij de beantwoording van deze vragen beter van dienst zijn dan de ethici zelf? Wij lieten drie generaties ethici aan het woord. Aan de huidige professoren bio-ethiek en promovendi (de toekomstige ethici) werd een enquête toegestuurd met kwesties over de huidige en toekomstige identiteit van de bio-ethiek en de bio-eticus. In het artikel 'Een staaltje ethiek' beschrijven wij de resultaten van dit onderzoek. We

vergelijken de respons van de professoren met die van de promovendi, we laten een keur aan opvattingen zien en we trakteren de lezer op enkele verrassende resultaten.

Daarna volgt in vijf interviews de perspectieven van emeritus bio-ethici. Egbert Schroten, één van de grondleggers van de NVBe, vertelt hoe de bio-ethiek zich in zijn ogen heeft ontwikkeld. Een tweede perspectief is van Govert den Hartogh, pas onlangs toegetreden tot de emeriti. Hij meent onder andere dat het wel meevalt met de verschillen in bio-ethisch Nederland. Den Hartogh neemt geen blad voor de mond en dat leidt tot enkele opvallende uitspraken. Dan volgt een interview met Heleen Dupuis, die haar vuur en passie voor het vak, ondanks dat ze daarmee is gestopt, nog steeds niet verloren heeft. Gerrit Manenschijn reflecteert op de bio-ethiek vanuit een met name milieukundige achtergrond. Ten slotte vertelt Robert Heeger onder meer over zijn wortels in een boerendorp in Oost-Duitsland en zijn eerste stappen in de bio-ethiek in Zweden. Omdat al deze emeriti aan de wieg van de bio-ethiek in Nederland stonden, is ieder interview ook een persoonlijk relaas geworden.

Boukje van der Zee en Niels Nijsingh

Thema staalkaart van de bio-ethiek

Een staaltje ethiek

Boukje van der Zee en Niels Nijsingh

In de voorbereiding voor deze Nieuwsbrief heeft de redactie enquêtes verstuurd naar de huidige professoren bio-ethiek en naar toekomstige bio-ethici: promovendi werkzaam in de bio-ethiek. Wij legden vragen en stellingen voor rond het thema 'staalkaart van de Nederlandse bio-ethiek'. Zijn er verschillende stromingen te onderscheiden in bio-ethisch Nederland? Is de bio-ethiek een tak van de filosofie, moet zij gezien worden als onafhankelijke wetenschap of hoort ze gelieerd te zijn aan een technische, milieukundige of geneeskundige instelling? Hoe denkt men over de huidige bio-ethiek, hoe zien de promovendi de toekomst van de bio-ethiek en hoe zien zij die het liefst?

We waren positief verrast door de tijd en moeite die men zich getroostte om antwoord te geven op onze vragen. Een behoorlijk aantal hoogleraren en ook enkele promovendi zijn er goed voor gaan zitten om hun steentje bij te dragen. Bij deze onze dank daarvoor!

Bio-ethici

Wie zijn die bio-ethici dan wel? Onze eerste ambitie was in kaart te brengen wie we tot 'bio-ethici' moesten rekenen, al was het alleen maar om contact met ze te kunnen opnemen. We hebben daarbij voor de categorie 'professoren' de volgende criteria gehanteerd: uiteraard moesten ze hoogleraar zijn en verder hebben

gepubliceerd op één van de terreinen van de bio-ethiek. Het resultaat van onze speurtocht was een eerste overzicht van wie er in Nederland zoal actief is als hoogleraar bio-ethiek. Het gebruik van het vrij ruime tweede criterium had als gevolg dat we enkele verbaasde mailtjes terugkregen van mensen die zichzelf nooit als bio-eticus beschouwd hebben. Weinig van de aan-

geschreven hoogleraren bleken overigens écht op hun gemak te zijn met het label bio-eticus, omdat er “veel assen van verschil in het spel” zijn. Zie voor een voorlopig overzicht van de hoogleraren bio-ethiek de kaart van Nederland bij deze tekst. De namen op het kaartje zijn van door ons aangeschreven professoren, na aftrek van de mensen die zichzelf er niet tussen vonden passen, en de hoogleraren die bij nader zien toch niet op het terrein van de bio-ethiek werkzaam bleken te zijn. Voor de categorie ‘promovendi’ formuleerden wij soortgelijke criteria: de aangeschrevene moest een promovendus zijn en het promotieonderzoek moest betrekking hebben op de bio-ethiek. We zijn ons ervan bewust dat deze keuze voor hoogleraren en promovendi een grote (tussen)groep bio-ethici uitsluit, die in het veld juist veel werk verzet.

In totaal verstuurdde wij 62 enquêtes, waarvan 31 naar professoren en 31 naar promovendi. Wij ontvingen van de professoren negen ingevulde enquêtes terug en van de promovendi zes.

Bio-ethiek

Wat is bio-ethiek? Op de website van onze moedervereniging, de NVBe, vindt men de volgende karakterisering: Bio-ethiek is een vorm van ethiek, de van oorsprong filosofische (en theologische) discipline waarin systematisch reflectie plaatsvindt op moraal en vragen van goed en kwaad. De bio-ethiek concentreert zich op die morele vragen die ontstaan door ontwikkelingen in de zogenaamde *levenswetenschappen*, wetenschappen waarin op één of andere wijze aspecten van (menselijk en dierlijk) leven en natuur bestudeerd worden. Dikwijls roepen deze ontwikkelingen *maatschappelijke dilemma's* op. Denk bijvoorbeeld aan euthanasie, de omgang met dieren (bijv. naar aanleiding varkenspest of gekke koeien-ziekte), en de veiligheid van voedsel (al dan niet bereid met genetisch gemanipuleerde gewassen).

Deze omschrijving geeft wel een idee in welke richting we moeten kijken als we bio-ethici willen vinden, maar als definitie volstaat het geenszins. Zij sluit zowel teveel in als uit. Zij sluit teveel in, omdat niet alleen ethici zich bezighouden met de morele vragen rond de levenswetenschappen: ook bijvoorbeeld sociaal wetenschappers en beleidsmedewerkers doen dat. Zij sluit teveel uit, omdat niet elke bio-eticus zich noodzakelijkerwijs bezig houdt met ontwikkelingen in de levenswetenschappen. Dierethici kunnen zich bijvoorbeeld bezig houden met dierenrechten, zonder dat daar expliciet nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen bij ter sprake komen.

Het is de vraag of bio-ethiek een geschikte term is voor de aanduiding van het veld. Door middel van de enquête daagden wij toekomstige bio-ethici uit met de

stelling: ‘De term bio-ethiek voldoet niet’. “Waarom niet?” kaatste er één terug. “Dat zal gerust” zei de cynicus. Een ander vond de term “wel aardig: medische ethiek, ethiek van de life sciences en ethiek van technologie zijn specifiek, omslachtiger”. Sommigen waren het ronduit oneens met de stelling: “de term ethiek voldoet uitstekend en covert alles. Maar als iemand een toepassingsveld wil afbakenen, dan mag dat natuurlijk van mij”. Volgens een andere promovendus echter toont dat overkoepelende karakter de onjuistheid van het begrip aan: “Volgens mij verstaat niet iedereen er hetzelfde onder”. En dan tot slot, ook niet onbelangrijk: “Dat streepje is onhandig!”

Methodologie

Ook waren we geïnteresseerd in het gebruik van methodologie door onze respondenten. De methodes bleken, volgens verwachting, uiteen te lopen van ‘hermeneutisch-pragmatisch’ via ‘reflectief evenwicht’ tot ‘analytisch’. Iedereen lijkt echter binnen dit wijde spectrum een weg te zoeken naar hoe praktijk gekoppeld moet worden aan theorie.

De meeste respondenten accepteerden een schets van hun methode als “uitwisseling van gefundeerde meningen”. Tegelijkertijd was er het besef dat een dergelijke minimale karakterisering weinig anders zegt dan “een manier waarop verstandige mensen in het algemeen problemen aanpakken”. Eén respondent legde de nadruk op het “verschuiven van dilemma's” en het “laten zien van verborgen lagen”. Als beschrijving van een methode is deze schets echter tamelijk minimaal. Een enkeling ging iets verder en oarmde “pragmatiek”, hoewel er over de betekenis daarvan verschillend werd gedacht. Weinigen committeerden zich aan een specifieke methodologie. Wel benadrukten enkelen de rol van empirisch onderzoek binnen de ethiek beoefening, waarbij sprake is van een wederzijdse invloed, van een dialectisch proces tussen kritisch systematiseren en het oor te luister leggen bij de praktijk.

Een centraal punt in de discussie over methoden hangt samen met de vraag welke rol morele intuïties hierin spelen. Respondenten staan hier lijnrecht tegenover elkaar. Waar de één stelt dat ethiek een wetenschappelijke discipline is, zonder ruimte voor ‘meningsvorming’, beweert de ander dat *intuitive judgment* het uitgangspunt van ethische reflectie is en dient te zijn.

We legden in dit verband de stelling voor dat normatieve theorieën geen rol spelen in de toepassing van ethiek in de dagelijkse praktijk. Deze stelling wekte enige wrevel op en enkele hoogleraren waren bang dat zij bij erkenning ervan hun baan zouden kwijt raken. “Het failliet van onze theorieën” profeteerde men en: “dan kunnen we wel inpakken”. De redenen voor deze col-

lectieve afwijzing liepen echter uiteen. Sommigen accepteerden de tweedeling tussen toegepaste ethiek en normatieve theorie, waar anderen die verwierpen met het argument dat 'normatieve theorie' geen welomlijnd begrip is. Degenen die wel van mening waren dat dit het geval is, vonden zonder meer dat normatieve theorie een rol speelt in de toegepaste ethiek. Het bleef echter steeds onduidelijk wélke rol. Geopperd werd dat normatieve theorieën kunnen fungeren als 'zoeklicht', waarbij "nieuwe principes in de praktijk op komen". Maar veel concreter dan dit werd het niet. We kunnen ons niet aan de indruk onttrekken dat men hier heel wat minder zeker over was dan over het gegeven dát er sprake is van een dergelijke rol.

Stromingen

Dan, in de woorden van één respondent, "dat gedoe met die stromingen". Bij het samenstellen van onze enquête voelden wij ons enigszins ongemakkelijk over het begrip 'stromingen' als aanduiding van verschillende vormen van bio-ethiek of indelingen van groepen ethici. Hoewel dit een centraal thema ('staalkaart') voor ons was, geneerden we ons vanaf het begin voor die term. Eén respondent verwoordde het gevoel als volgt: "Dat is de eerste valkuil van een inleidende cursus ethiek: te denken dat het vak een menukaart van 'stromingen' is, waar je naar smaak uit kunt kiezen. 'Volgens het contractualisme...' of 'Volgens de zorgethiek...' Dat is niet interessant, interessant is alleen of het betoog plausibel is." Toch meenden we dat het de moeite waard zou kunnen zijn om op dit punt door te vragen en die veronderstelling bleek terecht.

Sommigen konden inderdaad niets met het idee van stromingen, anderen zagen een beperkt aantal stromingen en weer anderen onderschreven de stelling dat er evenveel stromingen als beoefenaars zijn -eventueel afgedekt door "het gebruik van vage concepten waar feitelijk bijna iedereen iets anders onder verstaat". Het begrip 'stroming' blijkt lastig te vatten en weinig concreet. Zoals één respondent het poëtisch uitdrukte: "stromingen houden zich niet aan mensen, maar worden door ons gedeeld en lopen door ons heen".

Opvallend was het onderscheid tussen de benadering van veel promovendi en die van de hoogleraren. Waar vrijwel alle hoogleraren sceptisch waren over het idee van een 'stroming', leken tenminste sommige promovendi behoefte te hebben aan het expliciet maken van de verschillen, met name in de methodische aanpak. De promovendi hadden over het algemeen ook minder schroom dan de hoogleraren om zichzelf te committeren aan een specifieke (normatieve) theorie. Eén van die promovendi classificeerde zichzelf als Neo-Humeaan. Een ander voelde zich aangesproken door het uti-

lisme, hoewel diegene zich er niet "100% toe zou bekeren". In dit verband een interessante woordkeuze. Andere promovendi waren juist van mening dat "vrij veel mensen redelijk hetzelfde" doen. Weer een andere opvatting was dat er "fundamenten zijn, die worden gedeeld, maar dat er verschillende manieren van aanpak zijn en verschillende aandachtsvelden".

Om de hoogleraren te prikkelen legden we ze de vraag voor met welke van hun collega's ze het meest én met wie ze het minst gemeen hadden wat betreft methodiek, werkwijze en onderzoeksveld. Een meerderheid was bereid hier op te reageren. Complimenten voor de sportiviteit van de ethici, die normaal gesproken toch erg ongemakkelijk worden van een dergelijke simplificerende categorisering.

Het opvallende resultaat was dat de hoogleraren opmerkelijk eenduidig in twee groepen uiteen vielen: diegenen die zich het meest verwant voelden met de positie van Tsjalling Swierstra en diegenen die het meest een band voelden met de positie van Marcus Düwell. Dit verband gold ook omgekeerd: de eerste groep gaf aan minder overlap met Düwell te ervaren, en de tweede groep minder met Swierstra. Swierstra is hoogleraar filosofie en ethiek van de levenswetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam en hoogleraar filosofie aan de Universiteit Maastricht. Düwell is hoogleraar ethiek aan de Universiteit Utrecht. Een dergelijk helder resultaat hadden we niet verwacht en hoe we dit exact moeten duiden is ons dan ook niet duidelijk. Eén voor de hand liggende interpretatie is het verschil in theoretische uitgangspunten, met name de houding ten opzichte van het rationalisme. Waar Düwell stevig in de 'rationalistische' (neo-kantiaanse/ gewirthiaanse) traditie staat, heeft Swierstra zich in het verleden juist kritisch uitgesproken over rationalistische benaderingen van ethiek en vindt hij meer aansluiting bij filosofisch pragmatisme. Maar, zoals te lezen valt in de interviews met Govert den Hartogh en Robert Heeger in dit nummer, wordt deze theoretische soep niet noodzakelijk zo heet gegeten als zij wordt opgediend. Een verdere duiding laten we daarom vooralsnog aan de lezer. Wel duidelijk lijkt dat dit resultaat ingaat tegen de stelling dat er eigenlijk geen sprake is van verschillende richtingen in Nederland. Hierbij moet echter worden aangekend dat onze enquête slechts een relatief lage respons kende.

Een andere tweedeling die werd gevonden, betreft de inbedding. Er wordt met name gewezen op het onderscheid tussen een medische faculteit en een filosofische. Bij de medische faculteit werd er een grotere publicatiedwang waargenomen, waarbij het soms meer om kwantiteit dan om kwaliteit lijkt te gaan. Hoewel ook aan de filosofische faculteit niet altijd voldoende

ruimte is voor wijsgerige verdieping. En ook daar is sprake van druk om met praktisch relevante resultaten te komen. “Het is jammer dat de bio-ethiek in het algemeen niet in gelijke mate onder druk staat om met resultaten te komen die filosofisch wat voorstellen”.

Het publieke debat

Over het algemeen is men van mening dat er een rol is weggelegd voor ethici in het publieke debat vanuit een “plicht om de boel op de rails te houden”. Eén respondent ging zelfs zo ver om te claimen dat er anders “alleen ruimte is voor meta-ethiek”. Bovendien werkt dergelijke betrokkenheid ook de andere kant op: “via de behandeling van publieke onderwerpen kun je ook de theorievorming verder brengen”. De rol van de ethicus moet echter niet worden overdreven, zo is de consensus. De ethicus hoeft niet altijd in de voorste rij te staan en de meeste morele problemen worden ook zonder een ethicus wel opgelost. Soms is de bijdrage van een ethicus echter wel degelijk zinnig; is het niet om zich inhoudelijk in het debat te mengen, dan wellicht om het “debat te verleggen”.

Enkele voorwaarden voor een succesvolle bijdrage worden ook genoemd. Zo is het belangrijk dat deze plaatsvindt in het relevante publieke debat en dat er samengewerkt wordt met practici: “Niet vanuit de eigen ivoren toren. Ethici moeten niet de ethische kwesties zelf in intellectueel eigendom nemen.” Een ander waarschuwt voor de eigen mening: een privémening heeft geen speciaal gezag, de bijdrage van de ethicus is

pas waardevol als deze vergezeld gaat van een wijsgerige fundering. Er wordt tevens gewezen op de moeilijkheid dat er in het publieke debat vaak geen plaats is voor goed gefundeerde argumenten en nuances. Het publieke debat is snel en oppervlakkig en de media zijn grillig. Maar hier ligt een belangrijke taak van de ethicus; het publieke debat mag niet verworpen tot een “zwijgenstal van oneliners”.

Toekomst

Tot slot een blik in de toekomst. Promovendi zien nieuwe technologische ontwikkelingen als nieuw terrein van bio-ethici. Technologische ontwikkelingen bepalen de hypes, hetgeen ervoor zorgt dat er geld vrijkomt waarmee daar ethisch onderzoek naar gedaan kan worden. Men suggereert dat deze ontwikkelingen grotendeels oude wijn in nieuwe zakken is. De thema’s zijn nieuw (public health ethics, interdisciplinair bio-ethisch onderzoek, zorgethiek, ethiek van genomics en techniekethiek) maar de vraagstukken zijn grotendeels bekend terrein. Gevraagd naar hoe men de toekomst graag zou zien, luidt het antwoord dat meer onafhankelijkheid van technologische hypes en meer mogelijkheden om zelf

onderwerpen in te brengen wenselijk zou zijn. Sommigen zien graag meer duidelijkheid over de inhoud van de bio-ethiek. Ook mag de bio-ethiek ‘zwaarder’ en ‘meer volwassen’ worden en zich meer ontwikkelen als tak van de filosofie. In samenhang hiermee suggereert één respondent dat een debat over de verhouding tussen de medische faculteit en de filosofische faculteit gewenst is. We besluiten met de manier waarop één van de promovendi de toekomst zag: “Rooskleurig.”

Kaart van Nederland met een voorlopig overzicht van professoren bio-ethiek

Thema staalkaart van de bio-ethiek

Een struik met doorntjes en weerhaken: ethiek als gesprekspartner

Interview met Egbert Schrotten, emeritus hoogleraar Christelijke Ethiek en Bio-ethiek aan de Universiteit Utrecht

Heleen van Luijn

Egbert Schrotten is medeoprichter van de NVBe en was van 1987 tot 2004 hoogleraar christelijke ethiek en directeur van het toenmalige Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht (nu Ethiek Instituut) bij de Universiteit Utrecht. Wij vroegen hem als emeritus professor terug te kijken op de ontwikkelingen binnen de bio-ethiek.

Hoe bent u bij de bio-ethiek terecht gekomen?

Ik wilde predikant worden en ben daarom theologie gaan studeren. Ondermeer doordat ik naast mijn studie een sportopleiding volgde, kwam ik later op de universiteit terecht bij de problematiek van de lichamelijkeheid. Mijn toenmalige baas, professor De Graaf, vroeg of ik de colleges Ethiek en Seksuologie van hem wilde overnemen, omdat hij dit vanwege ziekte niet kon doen. Ook werd me gevraagd bij een groepje promovendi in de Faculteit Geneeskunde te komen. Dat was eind jaren '60, de tijd van de pil en abortus. Ze kregen er in de kerk lucht van dat ik met die problematiek bezig was en toen ben ik in een commissie benoemd die zich met de abortusproblematiek en later met euthanasie bezighield. Van het een kwam het ander. Ik ben dus door een toevallige samenloop van omstandigheden in de medische ethiek terechtgekomen.

Is er een publicatie of gebeurtenis die volgens u het begin van de bio-ethiek in Nederland markeert?

Er is niet één begin. Het proefschrift van Heleen Dupuis in 1976 is belangrijk geweest. Ook de artikelen over medisch-ethische vragen vanuit katholiek perspectief van Paul Sporken uit begin jaren '60 hadden veel invloed. Van den Berg kun je ook een beginpunt noemen met zijn boekje *Medische Macht en Medische Ethiek* in 1969. Dat is het beginpunt van de euthanasiediscussie in Nederland geweest, al noemen anderen in dat verband 'het Leeuwarder proces'. En afgestudeerde artsen kregen in de tijd dat ik student was een boekje over medische ethiek, een soort beroepsboekje van hoe je je hebt te gedragen, ook dat zou het begin kunnen markeren.

Zijn er in de loop van de tijd ingrijpende veranderingen in de ontwikkeling van de bio-ethiek geweest?

In die tijd na de Tweede Wereld Oorlog waren er grote veranderingen, ook in de medische technologie (pil, abortus en euthanasie), en dat kwam terug in de studie theologie.

De eerste lichten medisch-ethici waren bijna allemaal theologen, met een antenne voor wat er zich in een samenleving of in de kerk afspeelde. (Paul Sporken, Heleen Dupuis, Inez de Beaufort, Harry Kuitert en mijn hoogleraar ethiek De Graaf). De Graaf, mijn toenmalige baas, is een van de medeoprichters van de PSP (de Pacifistisch Socialistische Partij). Dat was een buitengewoon betrokken man. Die hoorde wat er gebeurde en die bracht dat terug de collegezaal in. Ook was de studie maatschappijbetrokken door het stuk pastoraat, waardoor je met vragen van 'gewone mensen' in aanraking kwam.

Je zag daardoor een omslag van een paternalistische interne aangelegenheid voor artsen naar een verbreding van de discussie, naar bijvoorbeeld sociologen (denk aan Evert Ketting met studies over abortus). Begin jaren '70 heb je dat beroemde Leeuwarder proces over euthanasie en later het standpunt binnen het CDA over abortus ("We zijn er eigenlijk tegen maar in de samenleving zien wij dat dat gaat gebeuren en daarom is het beter om een goede regeling te hebben dan alleen maar nee te zeggen en de zaak maar op zijn beloop laten.").

Wat is volgens u de meest positieve ontwikkeling in de (recente) bio-ethiek?

Dat het een open zaak is geworden waar in principe iedereen over kan meepraten, dus geen incrowd discussie. Bijvoorbeeld in de jaren tachtig zijn de hervormde en de gereformeerde kerk samen al met een euthanasierapport gekomen dat niet een oekaze van de kerk was, zo van "gij zult dit of dat". Nee, het is een soort discussiestuk geworden en dat is naar 273 gemeenten toegestuurd en daar besproken en weer teruggekoppeld.

En de discussie is veel breder geworden. Het gaat niet meer alleen om medische ethiek, maar om bio-ethiek: ethische kwesties rond vragen bij levenswetenschappen. Nu zit er bijvoorbeeld ook synthetische biologie en xenontransplantatie bij.

Ook positief is dat het beroepsveld, de politiek en de beleidmakers de ethiek meer en meer zagen als gesprekspartner in belangrijke maatschappelijke problemen zoals euthanasie en xenotransplantatie. In het begin was het zo dat de ethicus toch een beetje gezien werd als de softeling die ook een paar mooie vrome woorden moest uitkramen of iets over goed en kwaad zeggen. Ik ben nu bijvoorbeeld betrokken bij het maken van een nieuwe 'Zienswijze' met betrekking tot de dierfokkerij voor het Ministerie van Landbouw (nu Economisch Zaken, Landbouw en Innovatie). Daar hoef ik me niet in te vechten, daar word ik uitgenodigd. Ook bij allerlei nieuwe ontwikkelingen zoals de 'converging technologies', het op elkaar betrokken raken van biotechnologie, nanotechnologie, informatietechnologie en cognitive sciences, zie je de ethiek die vanaf het begin af aan meepraat. En ook met kennis van zaken. In de toegepaste ethiek gaat het in eerste instantie om de vraag wat er aan de hand is. Je moet de feitelijke informatie hebben, voor je een oordeel kunt vellen.

Is er een ontwikkeling in de bio-ethiek die u betreurt?

Er heeft wel iets plaatsgevonden wat je een juridisering van een discussie zou kunnen noemen. Met name wanneer je bij de beleidsmakers en in de politiek moet gaan praten over toegepaste ethische vragen, ben je al gauw binnen een bepaald kader van wetgeving aan het discussiëren. En dat zou je een beperkende factor kunnen noemen in een ethische discussie. Maar ik aarzel een beetje om dit alleen maar een negatief punt te noemen. Ik vind namelijk anderzijds dat het discussiëren binnen bepaalde discussiekaders en binnen een bepaald tijdsbestek positief is. Een voorbeeld is bijvoorbeeld genetische modificatie bij dieren. Daarvoor bestaat in Nederland een "Nee-tenzij-beleid". Dat betekent het mag niet, tenzij je daar een vergunning voor krijgt. Omdat het in het kader van vergunningverlening bestond, moest dat dus op een heel consistente manier gebeuren. Je kon dus niet bij het ene advies gaan zeggen 'laten we het eens zus proberen' en bij het andere advies 'laten we het eens zo proberen'. Je was gehouden aan een bepaald traject.

Als je betrokken bent bij werkzaamheden zoals ik, moet je pragmatisch zijn. We kunnen niet eindeloos blijven discussiëren, maar moeten naar een compromis toe. Een van de interessante ethische-theoretische vragen is wat de plek is van het compromis in de ethiek. Goed en kwaad; je moet er misschien wel ergens een beetje tussen in gaan zitten. In de dierfokkerij kun je niet zeggen we schaffen de legbatterijen maar af. Je moet ook reëel zijn. Je zit in een sociaaleconomische situatie en vaak moet je die als nulpunt gebruiken. Dat

bedoel ik met een pragmatische houding. Je zit binnen kaders. Gegeven de huidige situatie – tenzij die absoluut abject is – wat zou dan de beste oplossing zijn?

Heeft u wel eens iets geschreven dat veel stof deed opwaaien?

Het enige dat ik kan bedenken in meer kerkelijke en levensbeschouwing-angehauchte kringen is dat ik een positie inneem over de morele status van het embryo die nogal ver verwijderd is van die van de meeste christelijke kerken. Ik ben hoogleraar Christelijke ethiek geweest, dus ik heb me te verhouden tot datgene wat er gebeurt. Ik heb een uitgesproken andere mening daarover.

Hoe past de Nederlandse ethiek in een internationale context?

Vanaf het moment dat ik bezig ben geweest met de medische ethiek en bio-ethiek is het al een internationale aangelegenheid. Ik heb het meest affiniteit met de Angelsaksische ethiek. Dat hangt samen met de enorme invloed van Beauchamp en Childress' boek *Principles of Bioethics*. Ik ben helemaal gepokt en gemazeld in die Angelsaksische school. Ik voel me daar gelukkig mee en ik vind die analytische school vaak concreter en meer to the point dan de hermeneutische school. Hoewel daar hele mooie diepzinnige en creatieve dingen in gebeuren. Maar als het gaat om de toegepaste ethiek – en ik ben al 20 jaar als adviseur bij het Ministerie van Landbouw en ook bij VWS betrokken – ben ik juist gericht op het halen van resultaat aan de hand van: wat is het probleem, wat is de doelstelling, wat is de schade? Kortom, hoe analyseer je wat er aan de hand is. Dat vind ik een meer werkbare manier voor de toegepaste ethiek.

We hebben zo'n 20 jaar geleden in het Ethiek Instituut in Utrecht een stappenplan ontwikkeld waarmee in tien stappen kan worden nagegaan 'wat is het probleem', 'wie zijn er bij betrokken' enzovoort. Vervolgens maak je een afweging van de pro's en cons van een bepaalde oplossing. Dat stappenplan hadden we zelf ontworpen, maar de Angelsaksische benadering en de 'Principles of Bioethics' vormden er wel de achtergrond van. Dat Utrechtse stappenplan is vooral ook vanuit de hermeneutische hoek bekritiseerd; die vonden het te weinig filosofisch. Maar in het Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht was ongeveer 90% van al ons onderzoek derde geldstroomonderzoek. Dan heb je dit soort dingen wel nodig. Ik gebruik het stappenplan in ieder geval nog steeds. In 2003 is de bundel *Ethiek in Praktijk* uitgekomen waarin dat stappenplan nog een keer wordt besproken.

In hoeverre hebben de Franse en Duitse bio-ethiek invloed in Nederland?

Ik heb zelf wel een beetje van de Franse bio-ethiek gesnoept – omdat ik in Straatsburg gestudeerd heb – maar in Nederland is vooral de Angelsaksische lijn dominant geweest. Er zijn wel paar andere bewegingen zoals in Nijmegen de hermeneutische school die meer op de Zuid-Europese lijn of de Romaanse lijn is gesteld. Er is weleens discussie tussen die beide ‘scholen’ geweest, maar toch is die Angelsaksische lijn in Nederland bij de meeste ethici dominant geweest.

Het gevaar van die lijn is dat je er te weinig ethische theorie, levensbeschouwelijke achtergronden en filosofische bespiegelingen bij betreft; de kritiek van de hermeneutiek. Daar zie ik wel wat in. Dat komt in de toegepaste ethiek onder druk te staan.

Ik ben zelf opgegroeid in theologie en filosofie. Ik vind het buitengewoon interessant en het geeft ook voldoening om uitvoerig te gaan praten over allerlei achtergronden in de samenleving. Nu ook in de discussie rond de Islam. In onze samenleving is een belangrijke groep mensen die bij de Islam betrokken zijn. Zou je niet eens wat meer aandacht moeten schenken aan de rijke traditie van de Islam op het punt van de ethiek en de relevantie daarvan voor vraagstukken binnen onze samenleving? Ik vind het heerlijk om daar als theoloog aandacht aan te schenken. Op den duur is het natuurlijk wel zo dat als je dit soort ethisch-theoretische, theologische of wijsgerige vragen links laat liggen, je bezig bent je vak uit te hollen. Bovendien verliest de maatschappelijke discussie dan diepgang.

Is er, naar uw idee, internationaal gezien, een rol weggelegd voor de Nederlandse bio-ethiek?

Ik ben regelmatig naar de VS van Amerika geweest, om de Nederlandse positie rond euthanasie toe te lichten en er zijn Amerikanen die hele boeken hebben geschreven over de hele euthanasediscussie in Nederland. We zijn natuurlijk lange tijd enerzijds toonaangevend geweest in die discussie. Het Hastings Centre in Engeland is wellicht erg bekend, maar de Vrije Universiteit was er met zijn medische ethiek eerder bij. Anderzijds is Nederland ook altijd het zwarte schaap geweest. Wij maakten doodzieke mensen dood. Nu wordt er wel wat genuanceerder gedacht over de Nederlandse aanpak. Men ziet langzamerhand ook internationaal wel waar de problemen liggen. Alleen er worden soms toch wel andere beslissingen genomen (denk bijv. aan Duitsland waar gedurende de laatste jaren de discussie zich toespitst op palliatieve sedatie). Verder denk ik bijvoorbeeld dat wij in de Nederlandse discussie over dierethiek een voortrekkersrol kunnen hebben en soms ook hebben in een globaliserende

wereld. Wij zijn een aantal malen naar China geweest om het Nederlandse beleid daar toe te lichten. En ik heb ook – dat is alweer 10 jaar geleden – intensief contact gehad met een commissie in Australië die bezig was dierethiek op te zetten. Of ze dat allemaal overnemen dat is niet aan de orde; het gaat erom dat ze met belangstelling kijken naar wat wij doen.

Nederland heeft een aparte status bij de dierethiek rond het “Nee-tenzij-beleid” en de dierlijke integriteit die bij ons een rol speelt, terwijl het in de internationale discussie over het algemeen gaat over gezondheid en welzijn van dieren. Volgens Nederlandse ethici tast genetische modificatie ook de integriteit van een dier aan. Mensen uit Finland, Duitsland en Frankrijk hebben een gelijkwaardige inbreng, het oude Oost Europa is bezig met een inhaalslag. Ook in Spanje, Italië en Griekenland zijn er ethici die meepraten op het zelfde niveau. Alleen wij kunnen wat meer mensen leveren, omdat dat bij ons beter in de opleidingen zit.

Hoe ziet u de verhouding tot andere wetenschappelijke disciplines?

Ik vind het fascinerend dat ethici meekijken over de schouders van wetenschappers; je vraagt ze om zo nu en dan even pas op de plaats te maken en maakt ze opmerkzaam op de consequenties van hun onderzoek voor de samenleving. Een collega filosoof en theoloog van Zuid-Afrikaanse komaf gebruikt het volgende beeld voor de filosofie. Je hebt in Zuid-Afrika een struik met doortjes en weerhaken eraan. Als je daar inloopt, loop je vast; dan moet je terug. Dit geldt ook voor de ethicus, die vraagt aan mensen om een stap terug te doen en zich te beraden waarmee ze bezig zijn in het licht van normen en waarden van onze samenleving. De relatie van ethiek en andere wetenschappen is niet een relatie van: “wij zullen jullie nu weleens even vertellen hoe het moet”. Niet dat je zelf bioloog hoeft te worden of arts of natuurkundige, maar wel dat je zoveel weet van wat er aan de hand is dat je ze ook bevraagt. Die bio-ethicus moet zodanig geïnformeerd worden dat hij het kan begrijpen. Van de bio-ethicus mag verwacht worden dat hij zich inwerkt in die problematiek en dat er een gesprek op niveau kan plaatsvinden.

Welke rol heeft de praktijk voor de bio-ethiek in Nederland in uw ogen?

De praktijk is de aanjager van de discussie. De praktijk brengt de problemen voort waar je over na moet gaan denken. Het gaat erom dat je daarom ook een beetje verstand van zaken moet hebben om te zien waar in de praktijk de problemen ontstaan of zullen gaan ontstaan.

Wat bindt alle bio-ethici?

Fascinatie voor wat er gebeurt in de levenswetenschappen. Ik ben gefascineerd door wat daar gebeurt. Dat er dus door de medische technologie, maar ook in de biotechnologie – bij voorbeeld door de uitvinding van de pil – maatschappelijk gesproken een totaal andere positie van de vrouw komt. De mens en de samenleving zijn zo verweven met de technologie, dat het van heel groot belang is om te kijken hoe die technologie zich ontwikkelt en of je die kan gaan sturen. Nu ook weer met *human enhancement*: er zijn allerlei nanotechnologische en biologische combinaties, bijvoorbeeld een chip in je hersenen of nanodeeltjes die de ziekte van Parkinson kunnen aanpakken. Dat is fascinerend; ook de ethische consequenties. Stel dat je een netvliesbeschadiging hebt, dan kun je een lensje maken waardoor het beschadigde netvlies wellicht aangevuld kan worden met infrarood capaciteit, zodat je er ook mee kunt zien in de nacht of bij mist: Is dat beter? Elke techniek kan ten goed en ten kwade gebruikt worden.

Moet een bio-eticus activistisch zijn?

Soms wel, omdat ik vind dat je ook zelf de consequenties uit je positie moet trekken. Maar de vraag is wel: "Wat is wijsheid?" Er is namelijk niet alleen een inhoudelijke kant maar ook een strategische. Het kan contra-productief werken. Je hebt dan wel je geweten schoongewassen, maar je bereikt het tegendeel van wat je zou willen. In een democratische samenleving moet je de handen op elkaar krijgen voor bepaalde dingen: je moet het samen doen.

Wat is de rol van de bio-eticus in het publieke debat?

Ten eerste verwoorden op een manier dat mensen begrijpen waar het over gaat. Dus een vertaalslag maken. Aanwijzen waar de problemen zitten en ook *entmythologisieren*. Dat is een theologische term die is geïntroduceerd in de bijbelwetenschap in het begin van de vorige eeuw. Bepaalde mythen in de Bijbel moeten *entmythologisiert* worden, wil je de betekenis kunnen begrijpen. Vooral bij technologieën in de levenswetenschappen zijn veel sterke verhalen en waanbeelden. Die moet je proberen te ontmaskeren.

Bepaalde zaken zijn in theorie misschien wel waar, maar in de praktijk pas over 100 jaar of nooit. Neem gentherapie in de jaren '90. Men suggereerde toen dat er allerlei ziekten aangepakt konden worden. Maar genetisch modificeren van organismen, laat staan van de mens, is heidens lastig. Dat is een weg van kleine stapjes. Als een ethicus verstand van zaken heeft kan hij dat ontmythologisieren.

Welke rol heeft u daar zelf in gehad?

Ik heb onder meer een rol gespeeld in het publieke debat doordat ik voorzitter ben van de Commissie Biotechnologie bij Dieren (CBD). Na jaren werk hebben wij de overheid geadviseerd om de vergunningplicht voor bepaald soort onderzoek op te heffen omdat alle ethische vragen daaromtrent waren gesignaleerd en beantwoord. En de minister heeft dat gedaan. Dus zijn nu bepaalde genetische modificaties met het oog op geneeskundig onderzoek vrijgesteld van vergunningplicht. Dat is een concreet resultaat van een multidisciplinair debat in een publieke context met publieke consequenties.

Wat verwacht u van de toekomstige bio-ethici?

Het vak is allerwegen geaccepteerd. Ik verwacht dus dat bio-ethici betrokken blijven in de maatschappelijke, wetenschappelijke en politieke discussie. Ik hoop dat zij daar met overtuiging aan deelnemen. Ik denk dat er een groot veld met problemen komt met de eerder genoemde *converging technologies* (nano-, bio-, info- en cogno-sciences) bijvoorbeeld *human enhancement*. Ook voor voeding zijn mensen buitengewoon gevoelig. Er is veel ophef gemaakt over genetisch gemodificeerde maïs. Hetzelfde ga je krijgen bij met genetisch gemodificeerd vlees, vlees van gekloneerde dieren. Er is in Europa op dit moment een grote discussie over dat vlees: of we dat wel of niet moeten accepteren en of we wel of niet mogen gaan klonen. En of we vlees van afstammelingen van gekloneerde dieren nog steeds moeten afwijzen. Ook de synthetische biologie zit er aan te komen. De eerste synthetische bacterie is er al. Je gaat letterlijk leven maken; je synthetiseert leven. Tot op heden manipuleerden en modificeerden we, maar nu ga je leven maken.

Thema staalkaart van de bio-ethiek

“We zijn allemaal wel erg liberaal”

Interview met Govert den Hartogh, emeritus hoogleraar ethiek van de Universiteit van Amsterdam

André Krom en Niels Nijsingh

Stromingen in de bio-ethiek? Er zijn misschien juist te weinig verschillen tussen bio-ethici in Nederland. Sommige daarvan berusten ook nog eens op een misverstand. Aan het woord is Govert Den Hartogh. Een gesprek over contextbepaaldheid en internationalisering, verminderde prikkels tot filosofisch denken, en de precaire rol van bio-ethici in adviescommissies. Met tenminste één politiek gevoelige conclusie.

Zijn ervaring met ‘bio-ethiek’ omvat een periode van zo’n twintig jaar. De teller begint te lopen als Govert den Hartogh in 1991 bijzonder hoogleraar medische ethiek wordt in het AMC te Amsterdam (tot 1995). Ook na zijn emeritaat als hoogleraar ethiek aan de Universiteit van Amsterdam in 2009 heeft de toegepaste ethiek nog zijn warme belangstelling. Het streven een allround ethicus/filosof te zijn, verhindert niet dat Den Hartogh zich in het bijzonder heeft toegelegd op twee onderwerpen: het levenseinde en orgaandonatie. “Het begin van het leven heb ik aan Guido de Wert overgelaten”. Het levenseinde en orgaandonatie, maar toch ook het begin van het leven, dienen tijdens het gesprek geregeld om de ontwikkeling van de Nederlandse bio-ethiek te illustreren.

Twee benen

De aanwezigheid van Govert den Hartogh als factor van belang in de Nederlandse bio-ethiek, is in hoge mate bepaald door toeval. Voor zijn studie theologie in Kampen in de jaren zestig van de vorige eeuw, heeft Den Hartogh ethiek als hoofdvak, ‘niet direct met een specifieke ethische interesse’, maar veeleer vanwege het wijsgerige gehalte van dat vak. Later studeerde hij filosofie in Leiden, met als hoofdvak godsdienstfilosofie. “Toen ik in 1974 solliciteerde in Amsterdam (ethiek), stond ik met één been in de godsdienstfilosofie en één in de ethiek.” Rond die tijd kreeg hij voor het eerst te maken met toegepast ethische en ook bio-ethische kwesties. Het zou echter tot laat in de jaren tachtig duren voor hij zich intensiever op medisch-ethische kwesties zou richten. In zijn eerste baan in Amsterdam, als wetenschappelijk medewerker aan de UvA (vanaf 1976) beperkte de toegepaste ethiek zich tot de politieke sfeer. Het eerste toegepaste medisch-ethische onderwerp waar Den Hartogh mee aan de slag ging waren de criteria voor microselectie. Ook dat was enigszins toevallig. Trudy van Asperen (tot aan haar dood in 1993 hoogleraar ethiek aan de UvA) die het onderzoek eigenlijk zou doen, had geen tijd.

Receptief

In die tijd was de Nederlandse ethiek nog in hoge mate

op zichzelf gericht. Buitenlandse publicaties werden wel gelezen, maar dit was in hoge mate ‘receptief’: men las de literatuur, maar er waren veel minder internationale contacten dan nu het geval is. Den Hartogh voegt hier aan toe dat dit tot op zekere hoogte voor de euthanasiediscussie nog steeds zo is. “Ik heb het gevoel dat we wat dat betreft op een eiland wonen.” De ervaring van veertig jaar euthanasiepraktijk in Nederland is moeilijk over te dragen. Die conclusie is generaliseerbaar: bio-ethische vragen zijn sterk contextueel bepaald. “Daarbij is ook de juridische context van belang. Bio-ethici houden soms niet voldoende rekening met het feit dat een probleem juridisch voorgestructureerd is. Je kunt wel tot de conclusie komen dat de wet veranderd of misschien zelfs overtreden moet worden. Maar je kunt niet doen alsof de wet niet bestaat.”

Een ethicus verdient respect

Bij de totstandkoming van deze juridische werkelijkheid moet de rol van de ethicus niet overdreven worden. Ze hebben altijd een rol gespeeld, bijvoorbeeld Kuitert, Dupuis en de Beaufort zijn erg invloedrijk geweest. Maar bij de huidige euthanasiewetgeving zijn vooral artsen bepalend geweest. Als lid van de Gezondheidsraad heeft Den Hartogh zelf al in vele commissies bijgedragen aan adviezen aan de overheid over volksgezondheidsvraagstukken. Dat lidmaatschap heeft zowel voor- als nadelen, en stelt bijzondere eisen aan de filosoof/ethicus. “De Gezondheidsraad is een plek waar ethici echt gerespecteerd worden. Ik blijf daar net zo lang zitten tot ze me wegdragen.” Wat daarbij van belang is, is dat de andere partij er van doordrongen is dat ethiek een vak is, en niet het “humanistisch evangelie”, zoals een collega destijds bij het AMC meende. Aan de beraadsgroep ethiek en recht worden veel rapporten voorgelegd voor commentaar. Vaak gaat dat over onderwerpen waar je van te voren niets van weet en waar toch allerlei fascinerende ethische aspecten aan zitten.

Het komt daarbij wel eens voor dat je een standpunt inneemt waarover je achteraf toch wat anders gaat denken. Zoals bij het recente advies over vaccinatie tegen

het HPV, het virus dat verantwoordelijk is voor de meeste gevallen van baarmoederhalskanker (2008). “Overdracht vindt alleen plaats bij onbeschermd seks. Bovendien doet de ziekte zich alleen voor bij vrouwen die zich niet laten screenen. Om dergelijke problemen te voorkomen wordt nu aan jonge meisjes gevraagd om een keuze te maken op een leeftijd waarop ze dat nauwelijks kunnen overzien. Als je er puur consequentialistisch naar kijkt dan zou je zeggen dat je dat moet doen, omdat we weten dat je daarmee per saldo onheil voorkomt. Maar op het niveau van het beslissende individu kan je je afvragen of je mensen wel helemaal serieus neemt en in hun waarde laat door hen op dat moment een keuze te laten maken die hen moet beschermen tegen de gevolgen van latere keuzen. Daar hebben we te snel en te gemakkelijk mee ingestemd”.

Normatieve theorie in de verdrukking

Over normatieve theorieën gesproken, de rol hiervan staat volgens Den Hartogh sterk onder druk. Dat heeft onder meer ermee te maken dat de meeste bio-ethici in medische faculteiten werken. “De prikkel om met fundamentele filosofische vragen bezig te zijn is daar heel klein. Er heerst kortademigheid met betrekking tot publicatie. Er worden nauwelijks meer lange filosofische artikelen geschreven”. Den Hartogh maakt een weinig optimistische vergelijking met de bedrijfsethiek. “De bedrijfsethiek is overgenomen door niet-filosofen, en heeft uiteindelijk het loodje gelegd. We zitten een beetje in het defensief”. Of er een strategie is om daar iets aan te doen? “De Onderzoeksschool Ethiek is één grote strategie in dat opzicht!”

Met normatieve theorieën in de verdrukking is Den Hartogh verheugd over de NVBe enquête waaruit blijkt dat er onder de respondenten consensus is over het belang van normatieve theorie (zie “Een staaltje ethiek” in dit nummer). Het is overigens niet altijd duidelijk wat met ethische theorie bedoeld wordt, of wat van een ethische theorie wordt verwacht. Een uiterste is dat een ethische theorie een onbetwifelbaar fundament moet geven, op het meest abstracte niveau. “Dat schiet niet op. De meningsverschillen over zowel het fundament als de eigenlijke theorie zijn minstens zo groot als de meningsverschillen over de concrete problemen zelf.” Den Hartogh wijst in deze context op de consensus die er lijkt te bestaan op het niveau van *midlevel principles*: “Respect voor autonomie vindt eigenlijk iedereen belangrijk. Ook mensen die een keer origineel willen zijn en zich daar tegen willen verzetten. Als het echt er om gaat willen zij ook dat mensen niet over anderen heen lopen”. Dat type principes geeft de ethicus een hefboom om in de praktijk behulpzaam te zijn. In deze

zin speelt (*midlevel*) theorie volgens Den Hartogh wel degelijk een rol.

In een vloeiende beweging wordt het uitgangspunt van het voorliggende nummer van de Nieuwsbrief ter discussie gesteld: “Dat gedoe met die stromingen”.

Stromingen

Den Hartogh relateert de verschillen tussen ethici zoals die wel vaker waargenomen worden. Wat het vermeende schisma tussen analytische en niet-analytische filosofen betreft is Den Hartogh sceptisch. We leggen hem één van de uitkomsten van de NVBe enquête voor, waaruit het beeld naar voren komt dat er twee ‘groepen’ zijn in de Nederlandse bio-ethiek: ‘Groep Swierstra’ en ‘Groep Düwell’. Den Hartogh is niet overtuigd. “Tsjalling Swierstra sprak tegen mij eens zijn bezwaar uit over de marginalisering van niet-analytische filosofen. Terwijl ik me nog nooit gerealiseerd had dat hij wel eens een niet-analytische filosoof zou kunnen zijn. Dat hele begrip ‘analytische filosofie’ heeft vrijwel geen onderscheidende betekenis meer.”

Scheidlijnen die Den Hartogh met name in de internationale discussie waarneemt zijn tussen principalisme versus casuïstiek en een nadruk op handelingen en plichten versus karakters en deugden. Den Hartogh verklaart zich echter in beide gevallen oecumeen. Het eerste onderscheid berust op een misverstand, aldus Den Hartogh. *Midlevel principles* en casuïstiek vullen elkaar aan. “Je moet altijd op twee benen lopen”. Iets soortgelijks geldt ook voor het tweede onderscheid. Er is binnen de ethiek een legitieme plek voor overwegingen van zowel deugden, als plichten. “Het is niet genoeg dat artsen zich aan hun plichten houden. Zij moeten ook goede dokters zijn.”

Den Hartogh signaleert eerder een te grote overeenstemming in de vaderlandse bio-ethiek, dan een gebrek daaraan: “Als je een groot aantal controversiële onderwerpen aan alle Nederlandse bio-ethici zou voorleggen, en zou vragen, niet wat hun theoretische benadering is, maar wat hun opvattingen over die onderwerpen zijn, waar ze vóór zijn en tegen, dan denk ik dat dit sterk verschilt van als je bijvoorbeeld een Europese *poll* zou doen. Als je bijvoorbeeld terugkijkt op de, ik zou bijna het woord bombarie gebruiken, de manier waarop de zorgethiek in Nederland geïntroduceerd is, is het verschil in feitelijke opvattingen wat daar uit resulteert voor mij nauwelijks waarneembaar. Er zijn natuurlijk accentverschillen, maar de Nederlandse ethici clusteren een beetje teveel op het liberale idee. We zijn allemaal wel erg liberaal. Een beetje meer tegenspraak zou wel goed zijn.”

Thema staalkaart van de bio-ethiek

Ethiek is een vechtvak

Interview met Heleen Dupuis, emeritus hoogleraar Medische Ethiek, Universiteit Leiden.

Niels Nijsingh en Boukje van der Zee

Wij worden op een zomerse dag hartelijk ontvangen in de tuin door kwispelende honden en met zelfgebakken taart. En door Heleen Dupuis natuurlijk, die niet alleen heerlijke taarten bakt, maar ook één van de grondleggers is van de medische ethiek en sinds 1999 lid van de Eerste Kamer. Heleen Dupuis is in 2003 na 27 jaar hoogleraarschap uit de wetenschap gestapt. Wij vroegen haar onder andere naar de opkomst van de medische ethiek als wetenschappelijke discipline en naar het verloop van de verschillende stromingen binnen de bio-ethiek. Zij ziet het boek *Medische macht en medische ethiek* van Van den Berg uit 1969 als het keerpunt voor de medische ethiek: “Iedereen werd wakker. Onder artsen kwam het besef op dat er echt iets aan de hand was. Ik ben er vanaf het begin af aan bij geweest. Ik vind het heel erg interessant om 40 jaar terug te kijken.”

Je kunt nooit op je lauweren rusten

Ik kom uit een artsengezin en ik heb veel meegekregen over medische ethiek. Het was het hart van de Nederlandse ethiek, in een naoorlogse huisartsenpraktijk in het Oude Noorden van Rotterdam. Ik ben theologie gaan studeren en koos als hoofdvak ‘ethiek’. Daarna werd ik wetenschappelijk assistent van Herman Heering en kon ik in deeltijd promoveren. Dat was een geweldige mogelijkheid. Ik heb een proefschrift geschreven over normen en argumentaties in de medische ethiek. Dat was het eerste niet-religieus gebonden proefschrift, ondanks dat ik Nederlands Hervormd ben en een achtergrond in de theologie had. Ik was nog niet klaar, of ik had al een baan aan de medische faculteit van Leiden.

Ik ben in de leegte begonnen met een lege agenda en een lege kamer. Als je een serieus medisch ethicus wil zijn in een medische faculteit blijft het knokken. In Leiden heb ik een curriculum ‘medische ethiek’ opgezet en ingevoerd. Inmiddels is het echt ondenkbaar dat je als medisch student niet de hoofdlijnen van het medisch ethisch denken kent. Dat wil niet zeggen dat ik tevreden ben over de impact van de medische ethiek op de Nederlandse geneeskunde. Er lopen nog steeds groepen artsen rond die zich te weinig wijden aan reflectie, die zich alleen maar bezig houden met geld. Die groep is wel kleiner geworden, maar er is gewoon nog een heleboel werk aan de winkel. Je kunt nooit op je lauweren rusten. Ethiek is als een toegepast vak een vechtvak.

De ethici in Nederland hebben in het laatste kwart van de 20^e eeuw, samen met juristen, voortreffelijk werk geleverd ten aanzien van de geneeskunde. De WGBO zit goed in elkaar en de artseneed uit 2003 is helemaal McKeown: “the role of medicine is to bring people safely into the world and comfortable out of it and dur-

ing life to protect the well and care for the sick and disabled.”

In 2003 ben ik er, eigenlijk heel vroeg, mee gestopt. Ik had het gezien, alles kwam weer terug. Nu staan de kranten weer vol met zaken waar we het 30 jaar geleden ook al over hadden en er wordt gedaan alsof alles voor het eerst wordt ontdekt. Bijvoorbeeld over de vraag of verstandelijk gehandicapten kinderen mogen krijgen en over het einde van het leven.

Liberale ethiek

Voordat ik als medisch ethicus aan de slag ging, deden ze bij de Vrije Universiteit iets in medische ethiek, ze hadden toen de controversiële Metz. In Maastricht zat Paul Sporken. Je had dus een katholieke stroming, een protestantse, maar er was geen liberale stroming. Ik heb voor mijn proefschrift die ‘gehele’ literatuur wel bestudeerd: er was toen maar één meter aan boeken over medische ethiek. Verder waren er twee tijdschriften, die ik van koft tot koft heb geanalyseerd. Er was wel een traditie in de wijsbegeerte, maar die was niet erg dominant. Echt een liberale medische ethiek bestond niet.

In het debat in de medische ethiek was er dus een katholieke stroming, een protestantse en een seculiere. De seculiere dat was ik en later ook Inez de Beaufort. Wij werden als kinderen van de duivel gezien door orthodoxe protestanten. Robert Heeger was hoogleraar ethiek in Utrecht, maar niet in de medische ethiek. Egbert Schroten was verbonden aan de theologische faculteit. Hij heeft er wel veel aan gedaan, maar dat was niet seculier. Hij had soms ook echt bezwaren tegen sommige van mijn opvattingen. Ik heb bijvoorbeeld eens gezegd dat er geen christelijke moraal is en dat vond hij heel erg.

Ik zie nog steeds wel die drie stromingen, maar ze komen steeds meer naar elkaar toe. Evert van Leeuwen bijvoorbeeld, is als representant van de meer liberale stroming, al komt hij van de VU, naar het oorspronkelijk katholieke Nijmegen gegaan. Ik heb laatst een lezing gegeven in Kampen, ik was wel een ander geluid, maar ze vonden het niet totaal krankzinnig waar ik mee kwam. Ik heb gesproken over *non-treatment* beslissingen; voor gezagsgetrouwe protestanten is het best wel een punt, dat je tegen een dokter zegt: houd je handen thuis.

Anticonceptie

Anticonceptie is een belangrijk probleem geweest. Ik ben daar erg betrokken bij geweest want mijn vader was vanuit Protestantse zijde een grote bepleiter van anticonceptie. Hij kende dat debat heel goed en ook mijn eerste artikelen gingen erover. De katholieken waren heel erg tegen anticonceptie. De Paus kwam weer met het oude natuurargument, dat zo te ontzenuwen viel. De protestanten waren voor anticonceptie gebruik, om dan ten minste abortus te voorkomen. En je had de NVSH (de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming), dat was de seculiere groep die als enige praktische hulp bood bij geboortebeperving. We hebben het dan over de jaren '50 van twintigste eeuw.

Wel of niet handelen

Toen die discussie klaar was, dat was midden jaren '60, kwam Van den Berg in 1969 en toen is de hele zaak in beweging gekomen. Ik kan me dat heel goed herinneren, toen werd ineens overal over medische ethiek geschreven. Van den Berg nam ook een seculier standpunt in. Hij had gelijk met de constatering dat in de praktijk van het medisch handelen het idee leefde van "handen af van het leven". Dat stond ook in het fameuze 'Blauwe Boekje' (Medische Ethiek en Gedragsleer) van de KNMG uit 1959 dat was gebaseerd op de code van Geneve uit 1948: je mocht als arts geen handelingen nalaten, ook niet als dat het lijden zou bekorten. Dat was natuurlijk een vreselijke uitspraak en daar kwam Van den Berg tegen in opstand. Op dat moment begon het debat over de rechten van de patiënt, toen heette dat de mondigheid van de patiënt. Van den Berg zei: "het is niet altijd goed om doorbehandeld te worden en de eerste die daar over kan oordelen is de patiënt zelf. Punt uit." Hij had twee thema's: de grenzen aan het medisch handelen en de eigen keuze van de patiënt. Tegelijk kwam er in de Engels sprekende landen ook iets op, maar het is mij wel opgevallen dat vooral Nederland daar bijna in zijn eentje over aan het bakkeleien was. We hadden natuurlijk de discussie rond euthanasie en de abortuskwestie in de jaren '70

en toen begon het basale leerstuk rond de interpretatie van de zelfbeschikking van de patiënt pas goed. Ik las wat er was, maar er was natuurlijk nog geen internet. Er waren internationaal wel een paar tijdschriften, maar Nederland heeft behoorlijk vóór gelegen. Ongeveer 10 jaar later hebben Amerika en Engeland en ook de Scandinavische landen een belangrijke bijdrage aan het debat geleverd.

Er werd gezegd dat wij in Leiden aan regelethiek deden met maar één regel: de autonomie. Dat sloeg in mijn ogen werkelijk nergens op. Die hadden nog nooit een stuk van mij goed gelezen: ik ben wel voor eigen keuze van de patiënt, maar ik gebruik de term autonomie nooit. Die term heeft een groter bereik dan keuze maken inzake medisch handelen. Wel heb ik gepleit voor het weigeren van behandeling. Dat is mijn thema gebleven: de *non-treatment decision*. Als je het scheermes van Ockham toepast en alle franje eraf snijdt, dan draait het in medische ethiek om één vraag: wel of niet handelen? Alles valt daaronder. Die vraag wordt steeds urgenter omdat er steeds meer kan worden gedaan.

De rol van de ethicus

Ik ben nog steeds bevlogen. Ethici hebben heel wat uit te leggen, dat is een belangrijk deel van het vak. Je moet verdiepen en open breken. En de geneeskunde volgen. Daar kun je een leven mee vullen.

Er blijft altijd een groep die om allerlei redenen kritiek op de geneeskunde niet gepast vindt. Een aantal artsen hoort daar ook bij. Als ethicus moet je aandacht vragen voor de grenzen van de geneeskunde. In principe moeten mensen 'nee' kunnen zeggen tegen medische behandelingen. Er moet altijd een stop op zitten en dat komt niet altijd van nature uit de geneeskunde. Mijn rol is om artsen en de burger erop te wijzen dat er grenzen zijn aan het medisch handelen.

In de ethiek gaat het over het goede leven, in de politiek is dat niet anders. Dat moet ingevuld worden mede op basis van feiten. Eerst de feiten op een rij. Veel politieke meningsverschillen hebben te maken met de inschatting van de feiten. Maar dat is natuurlijk niet het enige. Ik heb als ethicus wel degelijk opiniestukken geschreven om te laten zien hoe je feiten verschillend kunt interpreteren. Ik had behoefte om het tegengeluid te laten horen. Om het debat open te gooien. Als ethicus hoef je geen gelijk te krijgen, maar je moet ervoor zorgen, en daar ben jij verantwoordelijk voor, dat het debat open gaat. Dat het niet binnen één ideologisch kader blijft. Ik vind het mooi als je binnen de gezondheidszorg begeeft als ethicus. Als je wilt kun je

de publieke ruimte in, maar het hoeft niet. Het is knokken. Ik heb op de medische faculteit bondgenoten gezocht onder de artsen.

Praktijk en theorie

Tussen praktijk en theorie vindt een dialectisch proces plaats. Er is een aantal vuistregels die een uitgangspunt vormen voor ethische theorievorming in de gezondheidszorg. Die moeten gevoed worden door de ervaringen in de praktijk, dat gebeurt feitelijk ook, je ziet het alleen niet binnen vijf jaar terug. Het moet voortdurend met elkaar in gesprek zijn. Ik vind dat in de praktijk niet direct morele aanwijzingen te vinden zijn. Ik houd me in die zin dus aan de klassieke regel dat is niet natuurlijkerwijs leidt tot *ought*. Wel ben ik er gevoelig voor dat *ought* mede bepaald kan worden door de stand van zaken.

Een kwestie van accenten

Ik vind dat je als ethicus de grote normatieve theorieën moet kennen, herkennen en begrijpen. Als je in debat wilt met mensen die redeneren vanuit een deontologisch perspectief en niet vanuit een utilistisch perspectief, moet je van beide systemen de valkuilen kennen. Een ethicus is pas goed als die ermee kan spelen. Als je ze tegen elkaar kunt uitspelen. Ik denk eerlijk gezegd dat het een accenten kwestie is.

Het kader van waar uit ik redeneerde is voor een deel deontologisch, in de zin dat ik overtuigd was dat de principes van niet-schaden en weldoen (tot op zekere hoogte) belangrijk zijn. Ik wil daarbij niet totaal terugvallen op Beauchamp en Childress, die werken het niet helemaal uit zoals ik voor ogen heb. Voor een deel hecht ik ook aan het utilisme. De opvatting dat een persoon over de eigen integriteit van zijn lichaam gaat vind ik behoorlijk deontologisch. Maar je kunt het gebruiken en inzetten op een manier die toch meer consequentialistisch en utilistisch is. Ik kan er zelfs wel een stukje deugdenleer in passen, als het gaat om best *practices* in de gezondheidszorg. Die moeten overigens wel getoetst worden en dan heb je weer principes en doelen nodig.

Ik geloof niet in de waarde van één theorie op zich. Je kunt juist per soort probleem bekijken welk normatief kader het beste werkt. Ik zou dat geen pragmatisme noemen, want je blijft nog altijd de theorie in je achterhoofd houden. De normatieve theorieën zoals wij die kennen en ooit geleerd hebben, zijn allemaal voor een stukje waar. Maar het zijn modellen en in de praktijk heb je er meerdere nodig om de problemen op te lossen. Als ethicus moet je het debat openbreken en je

niet opsluiten achter één stroming. In tegenstelling tot een gewone burger moet je je steeds bewust zijn uit welke normatieve theorie een argument komt. Op zijn tijd heb ik alle modellen wel eens gehanteerd. Soms moet je heel erg zwaar inzetten en verwijzen naar artikel 11 van de grondwet, de onaantastbaarheid van het lichaam. Een theorie blijft een model en mag daarom nooit in zijn volle hardheid worden toegepast, want dat is bijna altijd belachelijk. Iemand die heel erg consequent deontologisch is komt in de problemen met de strijdige principes. Degene die alleen consequentialistisch is blijft met een leegte achter omdat hij geen normen heeft om het resultaat aan te toetsen. Je hebt het gewoon allemaal nodig. Waar ik het meest tegen gevochten heb, is het je a priori, voordat het debat begint, opsluiten en zeggen dat het verhaal zo en zo in elkaar steekt. Zo werkt het niet. Ook in de algemene ethiek zou dat onzinnig zijn.

Een bio-ethicus moet zijn feiten kennen. Jouw specialisme wordt niet alleen bepaald door je vakkennis, maar ook door het deelgebied van de wetenschap waar je over gaat. Ik zou het heel bedenkelijk vinden als mensen zich beledigen tot één stroming.

Hoogleraar als generalist

Er zijn steeds minder boeken die de hele gezondheids-ethiek behelzen. Dat vind ik jammer. In Nederland kun je een aantal zaken grofweg indelen. Voor genetica ga je naar Maastricht, voor *non-treatment* beslissingen moet je in Leiden zijn. Dat vind ik allemaal prima. Maar iedere vakgroep moet ook een generalist hebben en dat is de hoogleraar. Het hoort erbij dat je op bepaalde deelonderwerpen niet thuis moet durven geven, ik zeg ook vaak: dat weet ik niet. Als ik nu nog een college voor ethici zou mogen geven, dan zou ik ze willen bijbrengen: je hebt specifieke kennis, maar probeer toch ook op de hoogte te blijven in brede zin. Er zijn ook onderwerpen die wat betreft de feiten niet ingewikkeld zijn, bijvoorbeeld de zwangerschap van een verstandelijk beperkt meisje. De informatie over haar belangen en die van het toekomstig kind zijn gemakkelijk te verzamelen. Dan heb je voldoende informatie. En dan gaat het om de vragen "hoe wegen we dit?" en "hoe kunnen we er naar kijken?"

Media

Je komt als ethicus op een gegeven moment bij een bepaald onderwerp en dan word je daar door de samenleving ook over ondervraagd. Je wordt soms in de positie gebracht waarin anderen vinden dat je daar het meeste van af weet. En over sommige onderwerpen kan iedereen wel wat zeggen. De vraag is: hoeveel lef

heb je? Je geeft toch altijd iets van jezelf prijs. Het is dichterbij dan de vaststelling of een lampje goed gemaakt is. Maar je kunt altijd 'nee' zeggen, het is maar wat je laat gebeuren.

Soms vind ik achteraf wel eens dat ik iets nog scherper had kunnen formuleren, maar ik heb mij in het openbaar nooit laten verleiden om dingen te zeggen waarvan ik niets weet. Soms zeg ik wel eens: ik ga erover denken, als ik er niet meteen uit kom. Op den duur zie je wel sneller hoe het zit: oh ja, die heb ik al gehad. Als je 65 bent, zoals ik, dan komt alles weer terug.

Hokjesethiek

Het handwerk van de verschillende toepassingsgebieden van de bio-ethiek is hetzelfde, alleen de feiten waarover je het hebt variëren. De vraag: "waar mag je het over hebben" is flauwekul. Dat vind ik zo petietierig, zo klein. Het gaat erom of je een punt hebt en hoe

je argumentatie in elkaar zit. Je kunt ook leren van een dierethicus wat betreft zijn manier van redeneren, ondanks dat de feiten verschillen. Waarom zou je dat opsplitsen? Hokjes spreken mij niet aan. Ik vind het ook niet wetenschappelijk.

Een boodschap voor toekomstige ethici

Jullie hebben een goede keuze gemaakt door ethiek als vak te kiezen, want de vraag naar ethici blijft groot. Maar je moet nog steeds pionieren. Dat is het zware van het vak; je moet het vak en jezelf altijd weer waar maken. Blijf breed en blijf niet aan één normatieve theorie hangen. Zorg dat je op de hoogte bent van wat er speelt in de ethiek en het deel van de geneeskunde waar je over gaat, liefst helemaal. Het is heel zwaar. Houd debatten open, bied een tegenstem, verdiep. Dat is heel hard nodig. Ik hoop dat de nieuwe generatie ook het lef heeft om dat te doen. Het blijft een vechtvak en dat moet het maar zijn ook.

Thema staalkaart van de bio-ethiek

Bios en Nuance

Interview met Gerrit Manenschijn, emeritus hoogleraar ethiek aan de Theologische Universiteit te Kampen

Boukje van der Zee

"Het woord 'pragmatisch' heeft voor mij een negatieve klank. Liever houd ik het er op dat ethiek nooit utopisch moet zijn, maar altijd naar praktische toepasbaarheid moet streven. Van belang is vooral de relatie met de agrarische en sociale wetenschappen, en wel op het punt van duurzame leefbaarheid voor mens en dier."

Gerrit Manenschijn was als hoogleraar ethiek verbonden aan de theologische universiteit Kampen. Tegenwoordig legt hij zich voornamelijk toe op sociaal politieke thema's, maar hij is met name bekend geworden door zijn werk in de bio-ethiek, toegepast op milieu. Ik vroeg hem in die hoedanigheid naar zijn visie op de ontwikkeling van de bio-ethiek, zijn rol daarin en naar de rol van een bio-ethicus in het algemeen.

Bios versus physis

Een ingrijpende verandering in de bio-ethiek vond plaats toen deze zich definitief losmaakte van radicale groeperingen binnen de dierenrechtenbeweging en zich oriënteerde op de bio-wetenschappelijke benadering van problemen die de bio-ethiek aangaan.

Ik interpreteer bio-ethiek als ethiek van de natuur maar dan 'natuur' als bios, niet als physis. Vanuit de betekenis van deze Griekse termen heeft 'natuur' als bios geen ethiek (bios is amoreel, physis is moreel: een

menselijke interpretatie van bios). Wordt bios gekoppeld aan ethiek, dan impliceert dat altijd een ethisch geladen omgang met natuur, van morele neutraliteit is geen sprake. De mens is immers een moreel wezen, niet in die zin dat hij altijd moreel handelt, maar dat hij zich bewust is van goed en kwaad. De consequentie van dit uitgangspunt is dat de natuur zelf geen aanwijzingen geeft hoe moreel verantwoord met haar om te gaan ('never infer an ought from an is'), het is altijd de mens die dat bepaalt. Hij kan wel rekening houden met wat gunstig of ongunstig is voor verantwoord natuurbeheer (ethisch gezien moet hij dat doen), maar de natuur zelf doet dat niet.

Stappenplan

De volgende handelwijze is de consequentie van dit filosofisch wetenschappelijke uitgangspunt. Begin met een zorgvuldige analyse van het probleem dat aan de orde is. Dan: Hoe wordt dat probleem in andere disciplines dan vanuit de ethiek gezien en beoordeeld? Ver-

volgens: Wat wil ik met mijn bio-ethische benadering bereiken en is er, maatschappelijk en politiek gezien, enige kans van slagen? In verband daarmee: Welke gevolgen zal het praktiseren van gewenste/noodzakelijke bio-ethische gedragsaanwijzingen naar alle waarschijnlijkheid hebben voor de leefsituatie van bijvoorbeeld agrariërs of voor bepaalde sectoren van de voedselindustrie? Altijd: Laat nooit je eigen voorkeuren een rol spelen, blij zakelijk en kritisch tegenover jezelf. Ten slotte: Als je iets publiceert dat het publieke debat dient, vermijd dan alle vaktaal en verplaats je in de mensen die moeten uitvoeren wat jij bedacht hebt. Met andere woorden: Een ethicus moet een brede eruditie hebben en veel begrip aan de dag leggen voor mensen die niet gauw overtuigd zijn van jouw gelijk. Houd altijd rekening met hun belangen en emoties.

Radicaal natuurbeleid

Mijn boek *Geplunderde aarde, getergde hemel* (Ten Have, Baarn 1988) deed een beetje stof opwaaien bij publicatie. Bij sommige milieuactivisten viel het in verkeerde aarde; ik was te genuanceerd. Men sprak toen meer van milieu-ethiek dan van bio-ethiek, het was de tijd dat enige aandacht voor het milieu onder ethici nog moest beginnen. Het verwijt 'te genuanceerd' hield in dat ik rekening wilde houden met sociaaleconomische en sociaal-ethische factoren, bijvoorbeeld in het maken van onderscheid tussen de omgang met enerzijds landbouwhuishoudieren (de sociaaleconomische factor) en anderzijds met sociale plezierdieren, zoals honden, katten, cavia's en dergelijke (de sociaal-ethische factor). Ik veroordeelde de behoefte plezierdieren te fokken naar de willekeur van menselijke voorkeur en niet naar het belang van het dier, en dat viel bij houders van plezierdieren verkeerd, ze beschouwden zichzelf als de ware dierenliefhebbers. Samengevat: mijn impliciete voorstel de bio-ethiek in te passen in de sociale ethiek, zou een denkfout zijn: er was een totale omkeer in denken en doen nodig, en die oplossing hield ik voor utopisch. Wel vind ik dat megastallen voor kippen, koeien en varkens niet mogen worden toegestaan, want die zijn 'dieronwaardig'. Verder dat in ons overbevolkte landje landbouw en veeteelt, maar vooral de glascultuur van tuinbouw en bloemen moeten worden ingeperkt, maar altijd met redelijke compensatie van de sectoren die door deze maatregelen getroffen worden. De milieuactivisten houden er een andere overtuiging op na; zij voeren het radicale natuurbeleid, voortgegaan door onder andere Frans Vera, vanuit de veronderstelling dat het Nederlandse cultuurlandschap geen 'echte' natuur zou zijn en 'aan de natuur teruggeven' moet worden. Dat is onmogelijk. 'Echte natuur' heeft in Nederland sedert er mensen wonen, nooit bestaan,

tenminste, als men onder 'echte natuur' een landschap verstaat dat zonder menselijk ingrijpen tot stand zou zijn gekomen. In verband met het antwoord op de eerste vraag: De winter 2009/2010 was zo streng dat in het natuurgebied van de Oostvaarder plassen tal van dieren een ellendige hongerdood stierven. Dat was de consequentie van bewust gekozen natuurbeleid. Door 'terug naar de natuur'-ideologen werd dat beleid voorgesteld als moreel neutraal: zo gaat het nu eenmaal als de natuur aan zichzelf wordt teruggegeven. Een denkfout van jewelste: de situatie waarin de Oostvaarder plassen verkeren is een door mensen gecreëerd cultuurlandschap, want alles wat de mens doet met natuur is cultuur. Ethisch gezien is dit beleid niet alleen aanvechtbaar, maar ook een beetje dom.

De bio-ethicus

Wat alle bio-ethici bindt kan alleen door empirisch onderzoek worden vastgesteld. Wat hen zou moeten binden is het besef dat ik in mijn boek *Geplunderde aarde, getergde hemel* heb verwoord: de moderne, hedonistische, op comfort gestelde Westerse mens is bezig de aarde te plunderen en de habitat van dier en plant te verwoesten. Daarnaast: de desastreuze groei van de wereldbevolking. Die kan alleen worden beperkt als het Westen bereid is een deel van zijn overvloedige welvaart in te leveren ten gunste van de honderden miljoenen armen in de ontwikkelingslanden. Hier botst bio-ethische noodzakelijkheid op economische wenselijkheid. Er is geen win-win situatie. Bio-ethiek moet een verbond sluiten met mondiale sociale rechtvaardigheid en een sobere leefwijze.

Er is in alle ethiek een zwak punt: denken dat ethiek zonder gebruik van politieke machtsinstrumenten de wereld verandert. Een ethiek van alleen mentaliteitsverandering levert niets van betekenis op. De praktijk bewijst: met activisme bereik je niets bij de doelgroepen op wie jij je richt.

De rol van de bio-ethicus in het publieke debat is veel te bescheiden, dat kan beter. Hij moet lezingen houden en dan heel goed luisteren naar de reacties (dus nooit je gelijk halen), krantenartikelen schrijven, met betrokkenen een open gesprek aangaan, niet blijven steken in abstracte discussies met vakgenoten over theoretische problemen.

Ten slotte, een boodschap: doe over ethiek en dus ook over bio-ethiek niet gewichtig of elitair, blij altijd praktijkgericht en voor correctie toegankelijk. Ethiek heeft niet de status van wetenschap, ze praktisch georiënteerd.

Thema staalkaart van de bio-ethiek

Op zoek naar de waarheid

Interview met Robert Heeger, emeritus hoogleraar Ethiek van de Universiteit Utrecht

Niels Nijsingh

Robert Heeger is na zijn emeritaat nog altijd vaak op het departement wijsbegeerte in Utrecht te vinden. Ik vraag hem naar zijn geschiedenis met de bio-ethiek – in het bijzonder dier- en natuurethiek - zijn verhouding tot de diergeneeskunde en zijn ideeën over de methodologie en ‘stromingen’ in de bio-ethiek.

De begindagen

Ik kom van een boerendorp, in het Zuiden van Oost-Duitsland. En bijna al mijn schoolvriendjes waren boerenkinderen. Ik ben dus veel langs gegaan bij de hoven. Dat geeft je een andere verhouding tot dieren. Ik heb nooit er over nagedacht of wij verplichtingen jegens dieren hebben, want dat was gewoon een gedeelde vanzelfsprekendheid. Je wist wie zijn dieren goed behandelde.

Ik heb in Zweden aanleiding gehad om bepaalde onderwerpen van de bio-ethiek aan te pakken. Er werd toen bijvoorbeeld gediscussieerd over euthanasie en over seksuele opvoeding en jeugdcultuur. Maar er was ook een ontluikend milieudebat en dierethiek debat. Een belangrijke vraag was of in het noorden van Zweden een grote rivier uitgebouwd zou mogen worden voor krachtcentrales of dat die rivier behouden zou moeten blijven. Ik heb dit voorbeeld later misschien al te vaak in mijn onderwijs gebruikt, maar je zoekt naar voorbeelden waarin je veel verschillende aspecten kunt samenbrengen. Want anders wordt het niet duidelijk om welk probleem het gaat. Je moet de complexiteit zien, anders heb je het probleem niet te pakken.

Pas in Utrecht ben ik begonnen met vragen toegespitst op de dierethiek. Toen ik in Utrecht kwam, werd vrij snel vanuit diergeneeskunde initiatief genomen tot samenwerking: of ik mee zou willen werken aan bepaalde niet-verplichte onderwijsvormen? Een aantal vooraanstaande diergeneeskundigen, waar onder Jan Grommers en Henk Rozemond speelden daarin een belangrijke rol. Daaruit is door de intensivering van de onderwijs samenwerking ook een onderzoekssamenwerking tot stand gebracht en het onderwijs werd curriculair en verplicht. Er was duidelijk sprake van een positieve intentieverklaring en een concreet voornemen vanuit diergeneeskunde.

En toen werd ik vrij vlug ook gevraagd om mee te werken aan de opleiding van ‘artikel 14 functionarissen’. In 1977 was de Wet op de Dierproeven ingevoerd. Die

werd stapsgewijs ingevuld. Eén van die stappen was de aanstelling van artikel 14 functionarissen. Artikel 14 functionarissen zijn biologen of diergeneeskundigen die bij instituten die dierexperimenten uitvoeren, het welzijn van de proefdieren bewaken. Ik weet nog dat Frans Stafleu (één van onze Nieuwsbrief redacteurs, NN) onder de studenten was. Onder de docenten was ook Ben Kruijt, functionaris bij het RIVM. Ben Kruijt was een sleutelfiguur voor de ontwikkeling van welzijnsbewaking en dierethische gedachten überhaupt op dit terrein in Nederland. Hij kwam bij ons langs om mij te vragen voor de dierexperimentencommissie. Ik ben daar nog steeds lid van, inmiddels 25 jaar.

Verstandhouding

Ik ben een filosoof die met bio-ethische vragen bezig is, in het bijzonder met vragen in de dierethiek en tot op zekere hoogte natuur-, omgevings- of milieu-ethiek. Ik heb in de loop der jaren velen ontmoet die ook op deze gebieden bezig zijn en ik heb duidelijk het gevoel dat we elkaar iets te vertellen hebben. Bijvoorbeeld in dierethische commissies of binnen Eursafe (European Society for Agricultural and Food Ethics); er is dan ook een onmiddellijke verstandhouding, bijvoorbeeld met iemand als Peter Sandøe in Kopenhagen of Peter Schaber in Zürich.

Vredestichter

Ik heb nooit de controverse opgezocht. Als je uit het buitenland hier genodigd wordt om bij te dragen aan het onderwijs en misschien ook je in bepaalde vragen te verdiepen en onderzoek te doen, dan moet je niet met de zendingsgedachte komen “ik zal deze Nederlanders wel eens uitleggen hoe de zaken er voor staan.” Ik ben daar zeer voorzichtig in. Ik ben er nooit op uit geweest mij te profileren of stof te doen opwaaien. Wat ik wél wilde is voet bij stuk houden als ik zeker was van mijn zaak. Ik ben sterk gehecht aan een ambachtelijke ethiek, zoals in de beste traditie van de analytische filosofie; dan heb je de kracht van het betere argument.

Ik werd ook nooit vijandig bejegend of dat men de

hakken in het zand zette. Ik herken mij dan ook niet in de karakterisering van de ethiek als 'vechtvak' (zie het interview met Heleen Dupuis in dit nummer). Het verschil is misschien dat Heleen in het ziekenhuis heeft gewerkt, aan de medische faculteit. Zij werd daar aangesproken als het geweten van het ziekenhuis. Ik heb dat niet ervaren, ik weet niet hoe dat komt. Het is misschien ook een kwestie van hoe je het brengt.

Wel is het denkbaar dat men protest zou aantekenen tegen mijn soort aanpak van de ethiek: dat de ethiek die ik bedrijf te rationalistisch of calculerend is. Maar een scholen-, richting- of een paradigmastrijd daar is geen sprake van. Sommigen nemen een controverse waar van een 'Utrechts-/ Amsterdamse school' versus de 'Nijmeegse school'. Ik weet dat niet. Iemand als Hub Zwart zegt niet hetzelfde als ik, maar ik kan de legitimiteit zien in zijn benadering. Ook met andere mensen uit Nijmegen kon ik altijd op een bijzonder gerieflijke manier spreken over gemeenschappelijke aandachtsvelden. Ik weet het niet, misschien ben ik wel de grote vreedstichter, of zo.

Reflectief evenwicht en waarheid

Bij mijn 60^e verjaardag heb ik een 'Festschrift' mogen ontvangen met als thema *Reflective Equilibrium*, geredigeerd door Wibren van der Burg en Theo van Willigenburg. Bijna alle proefschriften die ik begeleid heb zijn op die wijze geschreven. Als ik er niet zo had willen werken om oplossingen tot stand te brengen in vraagstukken die heel veel facetten en bouwstenen bevatten die niet zo goed met elkaar te verenigen zijn en als ik

niet er van overtuigd was dat het onzin is om een algemene theorie direct toe te passen, dan zou ik niet aan *Reflective Equilibrium* of *Wide Reflective Equilibrium* zijn begonnen. *Reflective equilibrium* is een uitkomst, niet een 'methode'.

Toen mijn hoogleraar Ragnar Holte in Uppsala met pensioen ging, heeft men een bundel uitgebracht. Ik heb toen een stuk geschreven over ethische problemen van dierproeven, over deliberatie om tot een oplossing te komen. Hij heeft mij later geschreven en gezegd dat hij het Reflectief Evenwicht-denken herkende en zag dat ik ook met de *Societas Ethica* die koers wilde varen - ik was toen president van de *Societas Ethica*. Dat is juist, maar tegelijkertijd is het mij duidelijk dat het maar een voorlopige oplossing is. Ik zie wel de beperkingen van de zogenaamde methode van het reflectief evenwicht. Het heeft een grote heuristische waarde. Het is echter niet zo dat je er mee tot een uiteindelijke rechtvaardiging kunt komen. Ik geef het daarom graag op voor iets beters, maar niet op het punt van de veelvuldigheid van mogelijk relevante aspecten. Je moet oog houden voor de complexiteit van de praktijk.

Ik ben natuurlijk niet alleen met bio-ethische vragen bezig maar ook met meta-ethische. Een project waar ik thans aan werk is hoe we het oordeelsvermogen (*Urteilskraft*) zouden moeten begrijpen een ander is hoe vragen naar de betrouwbaarheid van ethische principes gelieerd zijn aan metafysische vragen. Misschien is een grap uit Uppsala op mij van toepassing: "Waarom kom je hier studeren? - Ik wil de waarheid weten".

Uit de vereniging

Verslag Ledenvergadering NVBe

Gehouden op 19 januari 2011, van 12.00 tot 13.00 uur, in het AMC, Amsterdam-Zuidoost
Notulist: Henk van den Belt

De stukken (jaarverslag 2010, concept jaarrekening 2010 en begroting 2011) worden ter vergadering uitgedeeld.

Samenwerking met VFG

Op de vorige ledenvergadering was gemeld dat de NVBe in gesprek was met de Vereniging voor Filosofie en Geneeskunde (VFG) en met de Vereniging van Ethici in Nederland (VvEN) om de mogelijkheden voor nau-

were samenwerking te verkennen. Voorzitter Dick Willems zet de huidige stand van zaken uiteen. Intussen is besloten om de samenwerking met de VvEN niet verder te intensiveren. Breekpunt was het beroepsgerichte en daarmee niet geheel open karakter van deze vereniging. Met de VFG zal wel nauwer worden samengewerkt. Het voornemen is dat op de websites van beide verenigingen ook mededelingen geplaatst zullen worden van de andere vereniging, dat de NVBe-leden ook

de “attendingen” van de VFG ontvangen, dat in 2012 gezamenlijk een onderwijsmiddag en een jaarsymposium zullen worden georganiseerd en dat één of twee VFG-leden zullen toetreden tot de redactie van de Nieuwsbrief. Eind 2012 zal dan geëvalueerd worden hoe de samenwerking verloopt. Hans van Dartel vraagt zich af of ook aan het Platform Moreel Beraad als geïnteresseerde discussiepartner is gedacht gezien het voortdurende streven van deze club om de kloof tussen ethische theorie en praktijk te overbruggen.

Jaarvergadering, pre-advies en co-referaten

De jaarvergadering wordt traditioneel georganiseerd rond een van te voren rondgestuurd pre-advies dat door een aantal co-referenten van commentaar wordt voorzien. Het blijkt om praktische redenen echter niet altijd mogelijk aan deze opzet vast te houden. Vaak is het moeilijk om een auteur te vinden die het pre-advies nog op tijd voor de jaarvergadering kan voltooien. Dorothea Touwen merkt op dat de traditionele opzet toch wel erg waardevol is, omdat de jaarvergadering van de NVBe zich juist door het pre-advies en de commentaren van co-referenten kan onderscheiden van de talloze symposia die door andere instanties worden georganiseerd. De suggestie wordt gedaan om potentiële auteurs te benaderen die aan het eind van hun carrière staan en daardoor minder gebukt gaan onder de druk om zich door publicaties in de toonaangevende tijdschriften te bewijzen. Als mogelijk thema voor een volgend pre-advies noemt Hans van Dartel de kloof tussen de academische ethiek en de praktijk(en) van de zorg.

Onderwijsmiddag

De onderwijsmiddag over ‘toetsen en evalueren van ethiekonderwijs’, die in 2010 geen doorgang kon vinden, is verschoven naar 29 maart 2011. Hierop zullen 4 sprekers een inleiding geven.

Financiën: financieel jaarverslag

Er wordt een concept-jaarrekening voor 2010 gepresenteerd. Eigenlijk had een door de kascommissie goedgekeurde jaarrekening aan de ledenvergadering moeten worden voorgelegd, maar het probleem is dat er momenteel geen voltallige kascommissie beschikbaar is. Het bestuur is nog op zoek naar een tweede lid. De formele goedkeuringsprocedure zal nu via e-mail gaan. Het eigen vermogen van de vereniging vertoont een dalende tendens mede door het uitblijven van subsidies van het VWS. In het licht van de financiële situatie richt de discussie zich vooral op de vraag of de NVBe-prijs, die om de drie of vier jaar wordt toegekend en waarvoor op jaarbasis 1000 euro wordt gereserveerd, in zijn

huidige vorm wel kan worden gehandhaafd. In antwoord op suggesties om de prijs geheel te schrappen, doet Heleen van Luijn het voorstel om er een prijs zonder geldbedrag van te maken. Dit idee wordt door Margo Trappenburg van harte ondersteund. Ook een prijs zonder geldbedrag kan nog steeds jonge mensen stimuleren omdat zo’n eervolle vermelding op je CV niet misstaat. De NVBe-prijs zou dan ook jaarlijks kunnen worden toegekend.

Een voorstel voor een bescheiden contributieverhoging voor individuele leden zal per e-mail worden gedaan. De vrees heerst dat een contributieverhoging voor institutionele leden aanleiding zou kunnen zijn om het lidmaatschap op te zeggen.

Ter vergadering melden Hans van Dartel en Joke de Witte zich als leden van de kascommissie voor de jaarstukken van 2011 aan.

Nieuwsbrief en website

In 2010 is de Nieuwsbrief slechts twee keer uitgekomen; binnenkort zal echter een derde, omvangrijk nummer uitkomen dat gebaseerd is op interviews met hoogleraren en promovendi en min of meer een “staalkaart” biedt van de bio-ethiek in Nederland. Om in de komende jaren een regelmatige frequentie van verschijnen te verzekeren, zullen de activiteiten van de redactie strakker gepland en deadlines strikter worden aangehouden. Voor maart staat een themanummer over de goede patiënt (het thema van de jaarvergadering) op de rol en in juni komt een nummer uit over neuro-ethiek. Verder wordt een speciaal nummer over ‘anti-ageing’ gepland. Vanuit de ledenvergadering wordt de suggestie gedaan om een themanummer uit te brengen over oorlogsethiek en medische polemologie, waarbij ook de rol van militaire verpleegkundigen aan de orde kan komen. Margo Trappenburg geeft ten slotte namens velen de redactie een compliment voor de interessante nummers die zij met zoveel inzet en toewijding tot stand heeft gebracht.

De website is dankzij de inspanningen van Lieke van der Scheer geheel vernieuwd en ziet er nu veel toegankelijker uit.

Wisselingen in het bestuur

Voorzitter Dick Willems geeft aan het voorzitterschap na 6 jaar aan iemand anders te willen overdragen. Er wordt dus gezocht naar een opvolger. De statuten zullen worden geconsulteerd om te zien of deze een algemene oproep tot kandidaatstelling eisen.

Marjan Westerman zal zodra de jaarrekening formeel is goedgekeurd als penningmeester worden gedechargeerd; Heleen van Luijn zal deze functie dan op zich nemen.

Uit de Vereniging

Onderwijsmiddag NVBE: Geven we goed onderwijs?

Tijd: 29 Maart 2011, 13.30-17.00 uur

Plaats: Vrije Universiteit Amsterdam, De Boelelaan 1085, 1081HV Amsterdam, Locatie/zaal: WN C 624

Thema

Ethiekonderwijs in zorgopleidingen is langzamerhand gemeengoed geworden. Het is nog steeds een groeiende tak van zorgonderwijs. In eerdere onderwijsmiddagen heeft de NVBE zich gebogen over (o.a.) toetsing van ethiek en het gebruik van audiovisuele en andere media bij ethiekonderwijs.

Dit jaar willen wij het hebben over de evaluatie van ethiekonderwijs. Maakt dat onderwijs werkelijk een verschil en hoe weten we dat? Hoe weten we of we goed onderwijs geven, en wat valt er aan het onderwijs te verbeteren? Zeggen de resultaten (cijfers) genoeg, of moeten we evaluatieformulieren laten invullen? Of hebben we meer aan feedback van collega's, studenten en anderen?

De sprekers die het thema nader uitwerken zijn:

- Bernadette Sijnders (onderwijskundige, AMC)
- Bert Molewijk (ethicus en programmaleider Moreel Beraad, VUmc)
- Rob Houtepen (docent en onderwijscoördinator, Universiteit Maastricht)
- Menno de Bree (docent medische ethiek, UMCG, Rijksuniversiteit Groningen)

Zoals ieder jaar gaat het zeker niet alleen over medisch onderwijs, maar over alle zorgopleidingen waarin ethiek wordt onderwezen. Het gaat ook niet alleen over de initiële opleiding, maar ook over ethiek in de bij- of nascholing.

Van de redactie

Oproep aan promovendi en promotoren in de bio-ethiek

De redactie van de NVBe Nieuwsbrief wil meer aandacht besteden aan promotieonderzoek in de bio-ethiek, op drie manieren:

- Door een vaste column voor promovendi in te richten;
- Door een themanummer te wijden aan lopend promotieonderzoek in de bio-ethiek; en
- Door meldingen van lopend en nieuw promotieonderzoek te plaatsen.

Vaste promovendicolumn

Met ingang van maart 2011 zal in de NVBe Nieuwsbrief een vaste column worden ingericht voor (wisselende) promovendi, of zij nu aan het begin van hun promotieonderzoek staan of al vergevorderd zijn. Promovendi worden uitgedaagd om in 350-400 woorden aan een breder publiek van geïnteresseerden in de bio-ethiek uit te leggen wat er zo interessant is aan hun onderzoek, of om op een centraal punt uit hun onderzoek kort en bondig stelling te nemen.

Themanummer

Het 2011 decembernummer van de NVBe Nieuwsbrief zal geheel worden gewijd aan lopend promotieonderzoek in de bio-ethiek. Met onder andere artikelen over lopend promotieonderzoek, en recensies van recente proefschriften in de bio-ethiek.

Promovendi krijgen 1000-1500 woorden om een casus te bespreken, een dringende vraag uit hun onderzoek op

een toegankelijk manier voor het voetlicht te brengen, over voorlopige resultaten van ethisch relevant empirisch onderzoek te rapporteren, et cetera. Aanmoediging door promotoren/begeleiders wordt zeer op prijs gesteld.

Lopend/ nieuw promotieonderzoek

Promovendi in de bio-ethiek zijn de toekomstige bio-ethici. Het is daarom zinvol te weten welke promovendus zich waarmee bezig houdt of heeft gehouden. Zonder volledigheid na te streven wil de redactie lezers van de NVBe Nieuwsbrief op de hoogte brengen van lopend en nieuw promotieonderzoek in de bio-ethiek. Promotoren worden opgeroepen beknopte informatie in te sturen over promotieonderzoek in de bio-ethiek dat zij (gaan) begeleiden: titel project, een korte samenvatting, namen promovendi/begeleiders en e-mailadres promovendi. Aanmoediging door promovendi wordt zeer op prijs gesteld.

Contact

- Informatie over lopend en nieuw promotieonderzoek, en inzendingen voor een promovendicolumn kunnen worden gestuurd aan de redactie: nvbe@med.umcg.nl;
- Ideeën voor het themanummer over promotieonderzoek in de bio-ethiek kunnen worden gestuurd aan de themaredactie: André Krom (a.krom@uu.nl) en Boukje van der Zee (b.vanderzee@erasmusmc.nl).

Lid worden?

Iedereen die op een of andere manier (op academisch niveau) betrokken is bij de levenswetenschappen en de ethische reflectie daarop, kan lid worden van de Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek (NVBe).

Neem contact op met het secretariaat: Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek

mw. Annemieke Brouwers

(bereikbaar op dinsdag, donderdag en vrijdag)

p/a Rijksuniversiteit Groningen

GWZ - Metamedica

Postbus 196

9700 AD Groningen

Tel: 050 3637818

E-mail: nvbe@med.umcg.nl.

COLOFON NVBE-NIEUWSBRIEF

De NVBe streeft naar (1) stimulering van de bio-ethiek (humane, dier- en natuurethiek) in relevante sectoren, (2) contacten tussen vertegenwoordigers uit verschillende vakgebieden, instellingen en organisaties die betrokken zijn bij bio-ethische kwesties, (3) erkenning van de waarden van een open discussie over bio-ethische problemen in wetenschap en samenleving, (4) presentatie van discussies in de bio-ethiek in Nederland.

De Nieuwsbrief van de vereniging draagt bij aan deze doelen door publicatie van bio-ethisch nieuws (van binnen en buiten de vereniging) en bondige, voor een breed publiek toegankelijke, interdisciplinaire bijdragen over bio-ethische kwesties.

De Nieuwsbrief verschijnt vier keer per jaar en wordt toegezonden aan leden van de NVBe.

De Nieuwsbrief, mededelingen uit de Vereniging en bio-ethische informatie verschijnen ook op www.NVBe.nl

REDACTIEADRES

Secretariaat NVBe (mw. Annemieke Brouwers)

t.a.v. Nieuwsbrief-redactie

Postbus 196

9700 AD Groningen

e-mail: nvbe@med.umcg.nl

REDACTIE

drs. Carla Bal, drs. Dorine Bauduin, dr. Marianne Boenink, drs. André Krom, dr. Heleen van Luijn,

drs. Niels Nijsingh, dr. Lieke van der Scheer, dr. Frans Stafleu, drs. Boukje van der Zee.

Opmaak: drs. Ger Palmboom.

INSTRUCTIE VOOR BIJDRAGEN

Bijdragen in overeenstemming met de doelstelling van de Nieuwsbrief zijn van harte welkom. Voor suggesties en vragen kunt u zich wenden tot de redactie via het e-mailadres. Artikelen bij voorkeur rond de 1500 woorden, boekbesprekingen en verslagen van congressen, conferenties, etc. maximaal 500 woorden.

Bij voorkeur geen uitgebreide literatuurverwijzingen. Bijdragen kunt u per e-mail sturen naar het redactieadres.

De redactie behoudt zich het recht voor bijdragen te weigeren of in te korten.

BESTUUR NVBE

dr. Henk van den Belt, mr. Lisette Geldof van Doorn, dr. Lieke van der Scheer, drs. Margreet Stolper,

dr. Donald van Tol, dr. Marjan Westerman (penningmeester), prof. dr. Dick Willems (voorzitter)

WWW.NVBE.NL
